

СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОНЕМНОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ПРЕФІКСІВ

Для глибшого пізнання законів існування та розвитку мовних об'єктів, а також для автоматизації мовознавчих досліджень та автоматизованого аналізу тексту важливим є завдання вивчення різних типів морфем сучасної української мови з погляду їхньої фонемної (фонологічної) організації.

Під фонемною структурою морфем розуміють «фонемі, які входять до складу морфемі як одиниці нижчого рівня, є її будівельним матеріалом і наділені певними функціями в межах морфемного рівня мови» [4, с. 699]. Фонологічна організація морфемі підлягає певним закономірностям будови слова, які виявляються через комбінаторику фонем, характерні для мови фонемні початки та кінці морфем, слів і диктують правила морфонологічних перетворень морфем [4, с. 700].

В україністиці проблема фонемної структури морфемі не була об'єктом спеціального вивчення. Винятком є наукові дослідження В. С. Перебийніс [1], [2]. Зокрема у статті «Повторюваність фонем і структура слова в сучасній українській мові» [1] автор на матеріалі одноморфемних слів довжиною від однієї до шести фонем доходить висновку, що фонемна структура цих слів підлягає дії законів простоти, переваги та симетрії, а кількість різновидів фонемних побудов зростає зі збільшенням довжини слова.

Метою нашого дослідження є з'ясування особливостей структурної організації та фонемної репрезентації українських префіксальних морфем.

У ході дослідження, проведеного на матеріалі Словника українських морфем (Л. М. Полюга, 2001), виявлено 20 різних структур, репрезентованих мінімум однією фонемою, максимум – шістьма. У морфонологічній системі української мови функціонує 6 однофонемних префіксів; двофонемних – 19, трифонемних – 20; чотирифонемних – 11; п'ятифонемних – 6; шестифонемних – 2 префікси.

Більшість префіксальних одиниць мають прикрито-закриту будову, серед них структури: П, ПГП, ППГП, ПГПГП, ПГППП, де Г – голосна фонема, П – тверда приголосна фонема. Неприкрито-відкритими є побудови: Г, ГПГ (ГП'Г), ГППГ, ГП'ППГ, ГППППГ. Типовими для сучасної української мови вважають префіксальні морфемі, організовані за схемами: ГП, ПГ, ППГ. Найбільшу фонемну актуалізацію виявляють – 14 двофонемних префіксів (*ви-, де-, до-, за-, зо-, на-, не-, па-, пі-, по-, ре-, су-, д'і-, з'і-*) та 10 трифонемних префіксальних морфем (*без-, від-, воз-, дис-, між-, над-, під-, роз-, суб-, най-*), побудованих за схемами ПГ, П'Г, ППГ. 10 фонемних структур – Г, П, ГППГ, ППГП, ПГПГП, ГППГП, ГП'ППГ, ПГППП, ГППППГ, ПГПГПГ – перебувають на периферії морфонологічної системи української мови.

Однофонемну вокалічну структуру мають префікси **а-**: *а/вітамін/о́з/н/ий* [1, 22], *а/кліма́т/из/о́ва/н/ий* (1, 23), *а/морáль/н/ий* (1, 22), *а/ритм/ічн/ий* (1, 24), *а/симетр/ічн/ий* (1, 24); **о-**: *о/ба́гр/ен/ий* (1, 195), *о/ба́ч/н/ий* (1, 195), *о/блуд/а* (1, 199); **у-**: *у/берег/ті* (1, 338), *у/го́р/у* (1, 339), *у/смiх/ну́/ти/ся* (1, 345).

Консонантну П-структуру виявляють префікси **в-**: *в/ба́ч/лив/ий* (1, 35), *в/жа́л/у/ти* (1, 38), *в/ле́ж/ан/ий* (1, 61), *в/става́/ти* (1, 65), **з-**: *з/бага́ч/ен/ий* (1, 115), *з/га́д/ка* (1, 117), *з/жов/к/ну/ти* (1, 115), *з/ріст* (1, 125), **с-**: *с/ка́за/н/ий* (1, 312), *с/кіс/н/ий* (1, 313), *с/кун/н/ик* (1, 315), *с/на́л/ен/ий* (1, 319).

Двофонемні морфемі представлені трьома структурами – ПГ, П'Г і ГП, серед яких кількісно переважають побудови з першим консонантним (твердим або м'яким) елементом, вони реалізуються в префіксах: **ви-**: *ві/біл/ен/ий* (1, 38), *ви/ванта́ж/ува/ч* (1, 39), *ві/добут/ий* (1, 41), **де-**: *де/град/а́ці/я* (1, 77), *де/дукт/ів/н/ий* (1, 77), *де/клаві/фік/ува́/ти* (1, 77), **д'і-**:

ді/зна́/ти/ся (1, 80), ді/ста/ва́/ти (1, 80), ді/ста/ти (1, 81), **до-**: до/базі́к/а/ти/ся (1, 81), до/га́с/ну/ти (1, 82), до/ли́н/а́/ти (1, 84), до/пра́с/ува́/ти (1, 86), **за-**: за/чі́щ/ен/ий (1, 115), за/щемл/ен/ий (1, 115), за/тра́т/а (1, 113), **з'ї-**: зі/гри́/ва́/ти (1, 120), зі/щу́л/ен/ий (1, 120), зі/зна́/ти/ся (1, 120), **зо-**: зо́/зл/а (1, 125), зо/мли́/ва́/ти (1, 125), зо/ста/ва́/ти/ся (1, 125), **на-**: на/ї́ждж/ен/ий (1, 174), на/коло́ч/ен/ий (1, 175), **не-**: не/ві́р/н/ість (1, 185), не/гордо́в/іт/ий (1, 185), не/лука́в/ий (1, 189), **па-**: па́/горб (1, 214), па́/морозь (1, 215), па/гін (1, 214), **пі-**: пі/зна/ва́/льн/ий (1, 239), пі/їм/а/н/ий (1, 239), пі/тьм/а (1, 240), **по-**: по/хма́р/у/ти/ся (1, 266), по/ши́р/ен/ий (1, 267), по/ясн/і/ти (1, 267), **ре-**: ре/про́дукт/івн/ий (1, 292), ре/констру́юва́/ти (1, 291), ре/трансла́н/ійн/ий (1, 292), **су-**: су/гли́нн/ий (1, 327), су/зі́р'я (1, 327), су/проти́/в/ник (1, 328).

У декількох двофонемних морфемах відбуваються чергування /о/ з /і/ під впливом сусіднього кореня: **до/бер/у** – **ді/бр/а/ти**, **до/ї/ти** – **ді/ї/ти**; **зо/гри/ва/ти** – **зі/гри/ва/ти**, **зо/мли/ва/ти** – **зі/мли/ва/ти**.

Фонемну структуру ГП виявляють 5 префіксів: **із-**: із/вечо́р/а (1, 127), **ім-**: ім/порт (1, 127), ім/ен/ува́/ти (1, 128), ім/ен/ї́н/и (1, 128), **ін-**: ін/варіа́н/т/н/ий (1, 129), ін/тур/ї́ст (1, 129), **об-**: об/рі́з/а/ти (1, 202), об/роб/ї́ти (1, 202), об/са́п/а/н/ий (1, 202), **од-**: од/чин/ї́ти (1, 206).

Трифонемну структуру ППГ репрезентовано консонантно-вокалічно- консонантною фонемосполучкою з кінцевою твердою фонемою. Це префікси: **без-**: без/кра́/ї́й (1, 28), без/пра́вн/ий (1, 28), **від-**: від/кра́/я/ти (1, 54), від/ли/ва́/ти (1, 55), **воз-**: воз/з'єдн/а́/ти (1, 62), воз/ї́/ти/ся (1, 62), **дис-**: дис/лок/аці́йн/ий (1, 79), дис/пропо́рці́йн/ий (1, 79), **між-**: між/наро́дн/ий (1, 162), між/а́томн/ий (1, 162), **над-**: над/кла́с/ов/ий (1, 172), над/о́чн/ий (1, 172), **під-**: під/ши́в/к/а (1, 239), під/тяг/ну́/ти (1, 238), **роз-**: роз/мі́/ти (1, 300), роз/но́с/и/ти (1, 301), **суб-**: суб/тро́пік/и (1, 327), суб/тропі́чн/ий (1, 327).

У префіксах із структурою ППГ можливі варіанти ППГГ під впливом коренів, які починаються кількома приголосними: **відібрати**, **надіслати**, **підібгати**, **розігнути**.

У фіналі має м'яку фонему лише префікс **най-**: най/бі́льш/ий (1, 174), най/ва́жч/ий (1, 174), най/лі́пш/ий (1, 174).

Консонантно-вокалічну трифонемну будову (ППГ або ППГГ) виявляють префікси **вві-**: вві/бр/а/н/ий (1, 35), вві/з/ну/т/ий (1, 35), **пра-**: пра/істо́р/ія (1, 268), пра/пра́/дід (1, 268), **пре-**: пре/до́вг/ий (1, 268), пре/сла́вн/ий (1, 269), **при-**: при/бері́з/а́/ти (1, 269), при/вар/ї́ти (1, 269), **пр'ї-**: пр'ї/зв/и́ще (1, 279), пр'ї/рв/а (1, 279), **про-**: про/голо́с/ува́/ти (1, 281), про/гні́/л/ий (1, 281).

Неприкрито-відкрита вокалічно-консонантна трифонемна структура (ГПГ або ГПГГ) реалізована префіксами **із'ї-**: із'ї/т/и́ (1, 126), **обі-**: обі/др/а/н/ий (1, 197), обі/ї́м/а́/ти (1, 197), **од'ї-**: од'ї/т/и́ (1, 205), **уві-**: уві/бр/а́/ти (1, 338), уві/ї́/т/и́ (1, 338).

Чотирьохфонемні побудови – ГППГ, ППГГ (ППГГГ), ППГП – репрезентують префікси **анти-**: анти/наук/о́в/ий (1, 24), анти/парті́йн/ий (1, 24), **безо-**: безо́/дн/я (1, 28), **віді-**: віді/гри́/ти (1, 54), віді/ї́/т/и́ (1, 54), **гіпо-**: гіпо/то́н/ік (1, 69), гіпо/терм/а́льн/ий (1, 69), **межи-**: межи/рі́чч/я (1, 161), **наді-**: наді/бр/а/н/ий (1, 171), наді/гн/а́/ти (1, 171), **пара-**: пара/магнет/ї́зм (1, 216), пара/магні́тн/ий (1, 216), **пере-**: пере/но́ш/ен/ий (1, 224), пере/на́л/ен/ий (1, 224), **піді-**: піді/гри́/ва́/ти (1, 233), піді/ї́м/а́/ч (1, 233), **пред-**: пред/ста́в/и/ти (1, 268), пред/ста́вл/ен/ий (1, 268), пред/ста́/ти (1, 268).

В українській мові п'ятифонемні структури – ППГПГ, ППГПП, ГППГП, ГПГППГ – представлені запозиченими префіксами **гіпер-**: гіпер/троф/ї́я (1, 69), **супер-**: супер/об/кла́дин/к/а (1, 328), супер/оригіна́льн/ий (1, 328); **контр-**: контр/ата́к/а (1, 141), контр/ро́з/ві́/д/к/а (1, 141); **інтер-**: інтер/ба́ч/енн/я (1, 129), інтер/наці́/он/а́льн/ий (1, 129); **ультра-**: ультра/імпер/ї́ал/ї́зм (1, 342), ультра/кора́т/к/ий (1, 342), а також префіксом **перед-**: перед/вечі́рн/ий (1, 220), перед/пла́т/ник (1, 221).

Шестифонемну будову (ГППППГ) має префікс іншомовного походження **екстра-**: екстра/мо́д/а (1, 91), екстра/вага́нтн/ий (1, 91), а також префікс **передо-** (варіант префікса **перед-**), побудований за схемою ППГППГ: **передо/черев/ї́нн/ий**.

Префіксальні структури виявляють симетрично-асиметричні відношення. Із 20 фонемних структур лише три перебувають у відношеннях дзеркальної (ПГП) і монотонної (ПГПГ (ПГПГГ)) симетрії.

Найбільша уживаність характерна для двофонемних префіксальних морфем, побудованих за структурною схемою «приголосний+голосний» (10000 слів). При цьому майже 50% слів (5000) використовують лише два префікси – **ви-**, **об-**. Досить висока продуктивність у трифонемних префіксів (близько 4 тисяч уживань). Морфологічна система української мови рідко актуалізує п'ятифонемні й шестифонемні структури. Вони засвідчені лише у 35 словах.

Префіксальні морфеми з однофонемною вокалічною структурою використовують лише 3 голосних фонем. Це голосні заднього ряду /а/, /о/, /у/. Однофонемні консонантні побудови представлені трьома приголосними фонемами – сонорною /в/, дзвінкою /з/ та глухою /с/.

У побудові префіксів **із-**, **ім-**, **ін-**, **об-**, **од-** (структура ГП), а також **ви-**, **де-**, **ді-**, **до-**, **за-**, **зі-**, **зо-**, **на-**, **не-**, **па-**, **пі-**, **по-**, **ре-**, **су-** (структури ПГ і ПГГ) беруть участь усі голосні фонем, а з 32 приголосних української мови реалізовано лише 11 – сонорні /м/, /н/, /в/, /р/, дзвінки /з/, /з'/, /б/, /д/, /д'/, глухі /п/, /с/.

Планом вираження трифонемних префіксів (**від-**, **воз-**, **дис-**, **між-**, **над-**, **під-**, **роз-**, **суб-**, **най-**, **вві-**, **пра-**, **пре-**, **при-**, **прі-**, **про-**, **ізі-**, **обі-**, **оді-**, **уви-**) є 6 голосних. Фонем /і/, /о/, /и/, /а/, /у/ функціонують у позиції між приголосними, /і/, /о/ та /у/ – у початковій позиції, /і/, /а/, /е/, /и/, /о/ – у кінцевій позиції. Із 14 приголосних – /в, д, з, с, м, ж, н, р, б, п, й, р', з', д'/ – план вираження 19 префіксів забезпечують сонорні /в/, /м/, /н/, /р/, /р'/, /й/, дзвінки /д/, /д'/, /з/, /з'/, /ж/, /б/, глухі /с/, /п/.

Чотирифонемні префікси **анти-**, **безо-**, **віді-**, **гіпо-**, **межи-**, **наді-**, **пара-**, **пере-**, **піді-** використовують п'ять голосних – /а, и, е, о, і/. Не виконує конститутивної функції голосна фонема заднього ряду високого підняття /у/. Із 32 приголосних фонем репрезентовано лише 12 – сонорні /н, в, м, р/, глухі /т, п/ та дзвінки /б, з, д, д', г, ж/.

План вираження п'ятифонемних префіксів – **гіпер-**, **перед-**, **супер-**, **контр-**, **інтер-** – утворюють п'ять голосних – /і, е, у, о, а/. Фонем /і, е, у, о/ актуалізуються між приголосними, голосна /і/ у початковій позиції. Серед приголосних фонем уживані три сонорні – /р, н, л/; чотири глухі – /п, с, к, т/, та дві дзвінки – /г, д/.

Шестифонемний префікс **екстра-** утворюють дві голосні фонем – /е, а/. Голосна /е/ актуалізується в початковій позиції, фонема /а/ – у кінцевій. Із чотирьох приголосних план вираження забезпечують 3 глухі фонем – /к/, /с/, /т/ і сонорна /р/.

Отже, морфологічна система української мови надає перевагу дво- і трифонемним префіксальним морфемам, які тяжіють до структур ПГ і ПГП. У декількох двофонемних морфемах відбуваються чергування /о/ з /і/ під впливом сусіднього кореня: до-/ді-, зо-/зі-. У префіксах із структурою ПГП можливі варіанти ПГПГ під впливом коренів, що починаються кількома приголосними: *відібрати*, *надіслати*, *підібгати*, *розігнути*.

Мовна система рідко актуалізує п'яти- і шестифонемні побудови, які представлені здебільшого в запозичених одиницях. Питомим префіксам найчастіше властивий приголосний початок. Лише в запозичених префіксах трапляються скупчення приголосних фонем у середній або кінцевій позиціях.

План вираження префіксів забезпечують усі голосні фонем та 18 приголосних: 7 сонорних – /в, м, н, л, р, р', й/, 7 дзвінких – /з, з', д, д', б, г, ж/, 4 глухих – /с, п, т, к/; 14 твердих і 4 м'які фонем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Перебийніс В. С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови / В. С. Перебийніс – К. : Наукова думка, 1970. – 268 с.
2. Перебийніс В. С. Повторюваність фонем і структура слова в сучасній українській мові / В. С. Перебийніс // Статичні та структурні лінгвістичні моделі. – К. : Наукова думка, 1966. – 160 с.

3. Клименко Н. Ф. Фонемна структура морфеми / Н. Ф.Клименко Українська мова: енциклопедія / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 699–700.

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Полюга Л. М. Словник українських морфем/ Л. М. Полюга – Львів : Світ, 2001. – 448 с.

У статті описано різноманітні структурні типи українських префіксальних морфем, з'ясовано особливості їхньої фонемної реалізації.

Ключові слова: фонемна структура морфеми, префіксальні морфеми, вокалічні і консонантні структури, план вираження морфеми.

This article describes a variety of structural types of Ukrainian prefix morphemes and specifies the peculiarities of their phonemic realization.

Key words: phonemic structure of morphemes, prefix morphemes, vocalic and consonant structures, plan of morpheme expression.

*Галина Кочерга
(Черкаси)*

УДК 811. 161.

УКРАЇНСЬКИЙ СУФІКСАЛЬНИЙ СЛОВОТВІР ІЗ ПОГЛЯДУ ІСТОРИЧНОЇ ДЕРИВАТОЛОГІЇ ЯК НАУКИ: ДІАХРОННИЙ АСПЕКТ

Фрагменти мовної картини світу в праслов'янській суфіксації є пріоритетними в сучасній лінгвістиці. Доречний підхід, що передбачає зарахування “праслов'янських витоків суфіксального словотвору” української мови й залучення порівняльного матеріалу з інших слов'янських мов [2, с. 4 – 5].

У праслов'янській мові існувала розвинута система суфіксації зі значною диференціацією семантики (див., наприклад, “Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд” за ред. О. М. Трубачова). “Як і спільноіндоєвропейська мова, спільнослов'янська мова широко використовує суфіксацію і не знає перефіксації й інфіксації”, – зазначає А. Мейє [4, с. 272]. За спостереженням дослідника, майже всі продуктивні слов'янські суфікси в історичну епоху склалися на слов'янському ґрунті [4, с. 275]. Із продуктивних типів спільнослов'янських суфіксів лише деякі збігаються з давніми індоєвропейськими типами: майже всі вони слугують результатом комбінацій, більшу частину яких пояснити важко. Загалом можна розпізнати індоєвропейські елементи, які у спільнослов'янській мові отримали нове вживання. Про новизну цих утворень свідчить їхня відсутність у балтійських мовах [4, с. 285]. У зазначеному факті є всі підстави вбачати переважання динамізму над консервативністю, що уможливило визначення основної тенденції розвитку слов'янської суфіксації як перебудови й заміни суфіксації індоєвропейської.

Щодо праїндоєвропейського і праслов'янського матеріалу, то в лінгвістиці наразі не існує чіткої диференціації таких понять, як “суфікси”, з одного боку, і “тематичні голосні”, “розширювачі» – з іншого.

Праслов'янська суфіксація може дати багатий матеріал для вивчення специфіки мовної картини світу. Наприклад, один із класів праслов'янських іменників – іменники на *-mę* (давньоруськ. *племѧ*, род. відм. *племене*) – об'єднаний наявністю індоєвропейського суфікса *-men-* зі значенням об'єкта, результата дії (пор. давньогрецький субстантивований пасивний дієприкметник *era-men-os* “той, кого люблять”). Іменники цього класу мають прозору з погляду праслов'янського словотворення й індоєвропейської ретроспективи внутрішню форму: праслов'янськ. **ple-men-* (подаємо ранньопраслов'янські форми, які існували до утворення відкритих складів) “плем'я”, буквально “повне, те, що наповнене”